

ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ

категорій «громадянське суспільство» та «інститут громадянського суспільства»

I. М. Калабашкін

здобувач юридичного факультету Ужгородського національного університету

Стаття присвячена співвідношенню категорій «громадянське суспільство» та «інститут громадянського суспільства». Аналізуються існуючі підходи щодо визначення вказаних категорій, розкривається їх правова природа. Пропонується власне визначення цих категорій.
Ключові слова: громадянське суспільство, інститут громадянського суспільства, категорія «громадянське суспільство», категорія «інститут громадянського суспільства».

Стаття посвящена соотношению категорий «гражданское общество» и «институт гражданского общества». Анализируются существующие подходы к определению указанных категорий, раскрывается их правовая природа. Предлагается собственное определение этих категорий.

Ключевые слова: гражданское общество, институт гражданского общества, категория «гражданское общество», категория «институт гражданского общества».

The article is dedicated to defining the categories «civil society» and «institution of the civil society». The existing approaches

to defining the mentioned categories are analyzed, their legal nature is uncovered. The definition to the categories is suggested.

Keywords: *civil society, institutions of the civil society, the category «civil society», the category «institution of the civil society».*

Як відомо, основою функціонування правової держави є наявність громадянського суспільства, тобто останнє нерозривно пов'язане з правовою державою, а існують вони лише в органічній єдності. Україною статус правової держави було офіційно закріплено ще у 1996 р., проте й сьогодні українське суспільство можна охарактеризувати як перехідне до громадянського, оскільки, не враховуючи той факт, що Основний закон держави формально встановив основні підвалини дієвості громадянського суспільства, розробка механізму реалізації таким суспільством своїх функцій триває.

Очевидною є й потреба у розширенні суб'єктної структури громадянського суспільства шляхом подолання громадської пасивності та залученням до взаємодії із органами державної влади нових інститутів такого суспільства. Йдеться про те, що само по собі громадянське суспільство не може виступати повноцінним суб'єктом правовідносин, а використовує для цього сформовані на добровільних засадах інститути громадянського суспільства. У цьому зв'язку особливого значення набуває проблема взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади України задля налагодження системного діалогу органів влади із громадськістю, підвищення якості підготовки рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням громадської думки, створення умов для безпосередньої або через інститути громадянсько-

го суспільства участі громадян у розробленні проектів таких рішень.

Проте інститути громадянського суспільства на сьогодні здебільшого залишаються недостатньо потужними і впливовими для того, щоб гарантувати реальну участь громадян у формуванні та реалізації державної політики. Досить часто конституційна теорія та практика задовольняються атрибутивною тезою про взаємодію громадянського суспільства та правової держави. Разом з тим, громадянське суспільство взаємодіє з державою не безпосередньо (принаймні до сьогодні конституційна правосуб'єктність громадянського суспільства, як власне і його правовий статус, залишаються не унормованими у чинному законодавстві та не дослідженими у юридичній науці), а через інститути громадянського суспільства, котрі взаємодіють з державою в особі її уповноважених органів. У цьому розумінні, для встановлення форм та напрямів взаємодії інститутів громадянського суспільства із органами державної влади спочатку слід розглянути, на нашу думку, як співвідносяться категорія «громадянське суспільство», яка вважається первинною, з похідною категорією «інститути громадянського суспільства».

Значна кількість теоретико-методологічних підходів до визначення категорії «громадянське суспільство» пояснюється, перш за все, численними дослідженнями цього явища в багатьох науках, зокрема, філософії, політології, соціології тощо. Але метою цієї статті є лише визначення правової категорії «громадянського суспільства», оскільки це пояснюється необхідністю встановлення стійкого, непорушного, логічного взаємозв'язку громадянського суспільства із державою та правом. Адже, як слушно зазначає О. В. Петришин, юриспруденцію переважно цікавлять пи-

тання правового впливу на відносини громадянського суспільства та питання формування й діяльності його інституційної системи. На його думку, громадянське суспільство – це сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на засадах самоврядування, і за посередництвом яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи [1, с. 470-471].

Це положення О. В. Петришина про громадянське суспільство та його юридичну природу розвивають і інші українські вчені, які пропонують власні наукові акценти у визначенні цієї наукової категорії. Так, на переконання Л. М. Герасіної, громадянське суспільство це – людська спільнота, яка формується і розвивається у демократичних державах і представлена сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових, етнічних, духовних, культурних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених у різних сферах життєдіяльності позадержавних структур – об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів тощо [2, с. 44]. В загальній теорії права існують і інші визначення досліджуваної нами категорії.

Схожа точка зору на громадянське суспільство висловлюється й російськими теоретиками права. До прикладу, М. М. Рассолов вважає, що громадянське суспільство – це особлива структура економічних, соціальних, культурних, сімейних, духовних, релігійних, корпоративних відносин, що існують одночасно з державою [3, с. 359]. Інший російський правознавець М. І. Матузов вказує на низку загальних ідей та принципів, покладених в основу будь-якого громадянського суспільства. До них науковець відносить: 1) економічну свободу, багатоманітність форм власності,

ринкові відносини, конкуренцію; 2) визнання і захист природних прав і свобод людини і громадянина; 3) легітимність і демократичний характер державної влади, рівність усіх перед законом і правосуддям, належну правову захищеність особи; 4) правову державу, яка базується на принципі поділу і взаємодії гілок державної влади; 5) політичний і ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; 6) свободу слова і друку, незалежність засобів масової інформації; 7) невтручання держави у приватне життя громадян, їх взаємні обов'язки і відповідальність; 8) громадянський мир, партнерство і національна злагода; 9) ефективна соціальна політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей [4, с. 394-395]. При цьому останній з наведених принципів, на наш погляд, набуває особливо важливого значення в сучасних політико-правових реаліях конституційного розвитку нашої держави.

Більш важливими для нашого дослідження вбачаємо визначення громадянського суспільства, які відстоюються в науці конституційного права України. Так, свого часу Ю. М. Тодика одним із перших серед вітчизняних учених-конституціоналістів визначив громадянське суспільство як систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [5, с. 187]. Тобто вчений відзначав дуже важливу правову підвалину, першооснову громадянського суспільства – інститути громадянського суспільства та юридичні зв'язки між ними.

Вдале, як на наш погляд, і визначення громадянського суспільства, запропоно-

ване О. В. Скрипнюком, на переконання якого громадянське суспільство є системою суспільних відносин, що спрямовані на мобілізацію та захист суспільством і його представниками, як індивідуальними, так і колективними, своїх легітимних прав і інтересів у всіх сферах суспільного та державного життя [6, с. 168]. Тобто вчений розкриває конституційно-правовий феномен громадянського суспільства через правовідносини, покладені в його основу.

Наведені та інші визначення досліджуваного нами конституційно-правового явища дають підстави стверджувати, що громадянське суспільство не може ототожнюватися з якимось одним суб'єктом конституційних чи інших публічно-правових відносин, оскільки ця категорія позначає передусім систему суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються між множиною їх різнопорядкових учасників. Тобто громадянське суспільство – це, у першу чергу, система інститутів громадянського суспільства та система усталених ідеологічно-правових (доктринальних), предметних, функціональних і інших зв'язків між ними.

Для чіткішого сприйняття категорії «громадянське суспільство», а відтак і співвідношення її з категорією «інститут громадянського суспільства» в конституційному праві, вбачаємо можливим розглянути ознаки такого суспільства. За основу нами була взята вдала, на наш погляд, структура ознак громадянського суспільства, запропонована О. В. Петришиним.

По-перше, громадянське суспільство є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку. Як писав у свій час С. С. Алексеев, суспільство необхідно розглядати як цілісний, інтегрований матеріальними умовами життя соціальний ор-

ганізм [7, с. 31]. Отже, всі характеризуючі ознаки суспільства мають розглядатися в органічній єдності, в їх інтегративному юридичному зв'язку задля визначення реального розвитку такого суспільства в конституційному вимірі.

По-друге, громадянським стає лише суспільство, в якому людина визнається вищою соціальною цінністю, а її права і свободи – рівними та невід'ємними з позиції пріоритету інтересів громадянського суспільства над інтересами Української держави. Йдеться про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Головним обов'язком держави виступає утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Саме ці принципи положення взаємин людини і держави отримали на сьогодні своє закріплення в ст. 3 Конституції України.

По-третє, існування громадянського суспільства, його інститутів обумовлені безпосередніми життєвими потребами та інтересами людини (особистісними, політичними, економічними, соціальними, культурними, інформаційними та ін.). Саме для задоволення потреб, забезпечення гідного рівня життя, втілення в реальність ідеалів громадянського суспільства виникає необхідність у створенні дієвих інститутів громадянського суспільства.

По-четверте, громадянське суспільство та його інститути функціонують на основі принципів самоорганізації та самоврядності. Лише розвинене і сильне місцеве самоврядування здатне реалізувати волю територіальних громад, права громадян на участь в управлінні справами суспільства, у вирішенні проблем місцевого значення. Пояснюється це тим, що місцеве самоврядування як особливий вид народовладдя, інститут публічної влади є найбільш близьким до населення [3, с. 362].

По-п'яте, громадянське суспільство, як і будь-яке інше складне соціальне явище, має власну побудову (структуру) і складається з інститутів – громадських (недержавних) об'єднань. Інтереси та потреби громадян мають більше шансів бути задоволеними у разі об'єднання в певні групи і створення недержавних організацій, які б мали представницькі функції. Ця ознака громадянського суспільства отримала своє продовження та розвиток у більшості існуючих на сьогодні в юридичній науці визначень громадянського суспільства. Хоча сам інститут громадянського суспільства досконало вивчений в конституційно-правовій науці не був. При цьому, слід зауважити, що інститути громадянського суспільства, не будучи супідрядними між собою, перебувають у множинних системних правових зв'язках між собою (ідеологічно-правових, предметних, функціональних, структурних та ін.), що дозволяє стверджувати про громадянське суспільство як про систему його інститутів.

Отже, на нашу думку, громадянське суспільство в Україні слід розглядати як систему інститутів громадянського суспільства, через які відбувається мобілізація громадськості для досягнення суспільно значущих цілей і забезпечення реалізації основних конституційних прав та свобод людини – особистих, політичних, економічних, соціальних, культурних, інформаційних, екологічних та ін., а також як систему множинних усталених ідеологічно-правових (доктринальних), предметних, функціональних і інших зв'язків між цими інститутами. При цьому системність і сталий характер останніх є певним індикатором стабільності громадянського суспільства загалом.

Якщо питання громадянського суспільства в сучасній юридичній науці залишається традиційним предметом дослі-

джень, то така важлива категорія, як «інститут громадянського суспільства», розглядається в працях учених-правознавців фрагментарно. Зокрема, українські та зарубіжні вчені-конституціоналісти приділяли до сьогодні цьому питанню вкрай незначну увагу.

Утім, не можна ігнорувати того факту, що на проблему вивчення сутності та змісту інститутів громадянського суспільства свого часу звертав увагу Ю. М. Тодика. Так, розглядаючи інститути громадянського суспільства, вчений відніс до них: а) добровільно сформовані первинні самоврядні угруповання людей (сім'я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші суспільні об'єднання); б) сукупність недержавних суспільних відносин; в) господарську і приватну частину життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; г) сферу самоврядних організацій і індивідів [5, с. 187]. Разом з тим, ні Ю. М. Тодика, ні інші вчені-конституціоналісти не запропонували визначення поняття «інститут громадянського суспільства».

У зв'язку з цим, заслуговує на увагу визначення інститутів громадянського суспільства В. А. Федоренка та Я. О. Кагляк, як системи суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики [8, с. 77-78]. Це визначення стало не лише першою серйозною спробою вчених-конституціоналістів детермінувати категорію «інститут громадянського суспільства», а й сприяло постановці проблеми про дослідження відповідного суб'єкта конституційного права та необхідність унормування його правового статусу.

Разом з тим, у загальній теорії права інститути громадянського суспільства вже досліджувалися. Втім, як і в згадуваній праці Ю. М. Тодики, їх дослідження зводилося переважно до встановлення суб'єктного складу цих інститутів. Зокрема, О. В. Петришин стверджує, що до інститутів громадянського суспільства належать тільки недержавні об'єднання, тобто ті, що утворені приватними особами та організаціями [1, с. 473]. До таких інститутів правознавці традиційно відносять громадські організації (спортивні, культурні, національні), релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, комерційні організації (підприємства, господарські товариства, банки), політичні партії.

Тобто до інститутів громадянського суспільства вчені-правознавці відносять різні об'єднання, проте абсолютно всі науковці серед інших виділяють політичні партії та громадські організації. Так, С. С. Алексеев вважає, що при розвинених соціально-політичних відносинах, в умовах демократичних політичних режимів головними, вузловими елементами політичної системи є інституційні соціально-політичні утворення типу організацій [7, с. 115]. До таких організацій науковець відносить насамперед політичні партії та громадські організації.

Певна ясність в питання про те, яких суб'єктів слід відносити до інститутів громадянського суспільства, була внесена 5 листопада 2008 р., коли постановою Кабінету Міністрів України № 976 був затверджений «Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади» [9]. Згідно з абзацом другим п. 2 цього Порядку, до інститутів громадянського суспільства було віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодій-

ні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідповідні товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Однак із прийняттям постанови Кабінету Міністрів України № 976 проблема формування цілісної концепції конституційно-правового статусу інститутів громадянського суспільства не зникла. Адаже відповідна Постанова, встановивши вичерпний перелік інститутів громадянського суспільства, водночас надала можливість відносити до «інших невідповідних товариств і установ, легалізованих відповідно до законодавства» значну кількість об'єднань. Постановою також не було визначено ані критерії віднесення, ані самого поняття «інститут громадянського суспільства», а відтак це завдання залишається юридичній науці.

Очевидно, що визначенню категорії «інститут громадянського суспільства» має передувати встановлення їх правосуб'єктності. Це можна зробити шляхом визначення змісту і основних правових форм діяльності вказаних інститутів. Зокрема, окремі права та обов'язки, а також форми діяльності інститутів громадянського суспільства були визначені Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, схваленою Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1035 від 21 листопада 2007 р., а саме: участь у розробленні та обговоренні проєктів нормативно-правових актів; залучення інститутів громадянського суспільства до надання соціальних послуг; здійснення інститутами громадянського суспільства громадського контролю за діяльністю органів державної влади у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, по-

дання органам державної влади експертних пропозицій, утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації державної політики тощо [10].

Враховуючи вищенаведені теоретико-методологічні та законодавчі положення, під категорією «інститут громадянського суспільства» в конституційному праві слід розуміти систему правосуб'єктних учасників конституційних правовідносин (об'єднань громадян, легалізованих відповідно до законодавства), діяльність або поведінка яких спрямована на реалізацію їхніх легітимних інтересів, захист конституційних прав і свобод їхніх членів, а також на подальшу розбудову громадянського суспільства та правової держави в Україні.

Закономірним буде висновок про те, що категорії «громадянське суспільство» та «інститут громадянського суспільства» співвідносяться як ціле та частка, а конституційно-правові властивості інститутів громадянського суспільства дозволяють зрозуміти, а з часом і визначити конституційно-правові основи громадянського суспільства в Україні. Разом із тим, ця стаття має на меті й продовження наукового дискурсу, обумовленого необхідністю дослідження проблем, пов'язаних із визначенням сутності та змісту інститутів громадянського суспільства, генезису їх розвитку, пізнання їх правового статусу та гарантій діяльності цих важливих суб'єктів конституційного права. Результати відповідних досліджень мають на меті не лише формування цілісних теоретико-методологічних основ розвитку громадянського суспільства та його інститутів в Україні, а й пропозиції щодо вдосконалення чинного конституційного законодавства у відповідній сфері.

Література

1. Загальна теорія держави і права: [Підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2009. – 584 с.
2. Герасіна Л. Громадянське суспільство і колізії в процесі реалізації політичної влади // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 3 (54). – С. 43-51.
3. Рассолов М. М. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. для студентов вузов, обучающихся по специальности 030501 «Юриспруденция». – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. – 432 с.
4. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории государства. – Саратов: изд-во Саратов. гос. акад. права, 2004.
5. Конституційне право України: [підруч. для студ. вищих навч. закладів / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського]. – К.: Видавничий дім Ін Юре, 2002. – 544 с.
6. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х.: Право, 2009. – 468 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. – 576 с.
8. Федоренко В. А., Кагляк Я. О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4-5. – С. 75-88.
9. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 5.11.2008 р. № 976 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 86. – Ст. 2889.
10. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2007 р. № 1035 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 89. – Ст. 3284.